

KUZEY TUVA ÖĞÖK-TURAN VADİSİNDEKİ GÖKTÜRK ANITLARININ BAZI ÖZELLİKLERİ

İgor V. KORMUŞIN

Eski zamanlarda çağdaş Tuva Özerk Cumhuriyeti topraklarında Ket ve Samoyed, belki de daha başka dillerde konuşan halklar yaşamıştır. Vaktiyle çeşitli dilleri konuşan bu kavimler Türk tipi bir dile geçip tek millet oluşturmuşlardır. Tuva ve Tofa Türk lehçelerinde bunu doğrulayan veriler vardır. Tuva Türkçesinin Altay dağlarına bitişik Kara-Köl bölgesindeki Batı Tuva lehçesinde Altay dilinin substratunu ortaya çıkıyor. Tocu ve Tofa lehçeleri, üzerlerinde Samoyed dillerinin etkisini taşımaktadır. Tuvaca-Tofacanın gırtlaksılaşması Ket dillerinin tesiri ile olmuş sayılır. Tuva Türkçesinin Güney lehçelerinde ise gırtlaksı ünlüler ya tamamen yoktur (meselâ, Tere-Köl ağzında) veya gevşek durumda bulunmaktadır. Dolayısıyla Tuva'nın Güney bölgelerinde bir başka dilin, Kırgız Türkçesinin, veya Moğolcanın etkisi karşımıza çıkar.

Tuva boylarının adlarını ve yerleşmesini özel olarak incelerken olumlu verileri ele almak mümkündür. Tuvalıların *Tülüş*, *Ondar*, *Kırgıs* gibi soyadları kökenleri bakımından şüphesiz eski Töles, On Uygur, Kırgız halklarıyla ilgilidir. Adı geçen halklar Türk lehçelerinde konuşmuşlardır, ama Tuva soyadları arasında Türk olmayanlara da rastlanıyor.

Tuva halkının oluşumu tarihine ışık tutan biricik otantik, çağdaş ve öz kaynak, IX-XI yy. runik Yenisey yazıtlarıdır. Yenisey metinlerinin ciddî kaynak olarak kabulüne, şu ana kadar kusurlu okunuşları ve anlamlandırılmaları engel olmaktadır. Bu çeşitli faktörler, yazıtların kötü durumda bulunması, hem de -itirafta bulunmalıyız- paleografik bakımdan yetersiz incelenmesi ve filolojik açıdan gerçekliği şüpheli yorumlar olarak sayılabilir. Yeni nesil Türkologların gayretleriyle durum iyileşmektedir. Sadece bir örnek vermek gerekirse: Güney-Ddoğu Hakasya'daki Ye-25 (Oznaçennoye I) yazıtı daha 1847 yılında Finli dil bilimci M. A. Castrén tarafından bulunmuş ve 1880 yılında Minusinsk Müzesi'ne konulmuştur. Bu yazıt Y. R. Aspelin, W. Radloff, S. Y. Malov, H. N. Orkun, İ. A. Batmanov, D. D. Vasilyev ve başka bilginler tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır. Yazıtın 27 harflik altıncı satırında sadece iki işaret (No 15 ve 24) düzeltilebildi. Ama daha önemlisi, bu 5 kelimelik kısa cümlemin anlamını değiştirmeye muvaffak oldu:

ҜҜҜҜҜҜ : ҜҜҜҜҜҜҜҜ : ҜҜҜҜҜҜҜҜҜ : ҜҜҜҜҜҜҜҜҜ : ҜҜҜҜҜҜҜҜҜ -

- *kanıñız yoklayur kadaşlarıñız karganur senıñız* (Ye-25, 6).

Malov, bunu ‘Hanınız yükseliyor arkadaşlarınız ant içiyorlar’ diye tercüme etmişti. Malov’un ‘ant içiyorlar’ tercümesi gerçekte ‘lanet ediyorlar’ yerine Rus dilinin etkisiyle ortaya çıkmıştır ve Türkçe fiile hiç uygun değildir. Orkun, her iki parçayı kendince çevirmiş: ‘Hanınız yok oluyor; arkadaş kahramanlığınız şöhretiniz ayıblanır’. G. Clauson bu tercümelerden hiç tatmin olmadı ki, “kadaşlarıngız karganur” parçası üzerinde şöyle bir mesaj verdi: “... this part of the text is quite unreliable; ? read **kazğanur** (metnin bu parçasına hemen hemen okunmalı)”.¹

Bunun karşısında açıklamalıyız ki, bazı harflerin kırık ve silik olmasına rağmen (işaret No 7, 15, 24) “metnin bu parçası”nın güvenilir olduğu bellidir ve tamamen anlamlı okunabilir. Clauson da *yoklayur* fiili için iyi bir öneri getirdi. Ona göre, Türk lehçelerinde *yokla-* fiilinin iki ayrı türevi yani *yok I* ‘yok, değil’ ve *yok II* ‘yukarı, üst’ kelimelerinden türemiş fiiller olarak kabul edilmeli. Birincisi için bazı canlı dillerden, bunlar arasında Tuvaca *çokta-* ‘bir kimsenin yok olduğunun farkına varmak’ gibi ikna edici örnek getirmişti. Maalesef Clauson üzerinde durduğumuz örneği kaçırmış ve onu kaynak olarak ne *yokla- I*, ne *yokla- II*’de göstermişti.² Şu hâlde cümlemizin ilk kısmı için ne Malov’un ‘Hanınız yükseliyor’, ne Orkun’un ‘Hanınız yok oluyor’ yorumu uygun geliyor, çünkü ikisi de pek anlamlı değil. Ayrıca Orkun’un okuyuşunda fiil *yoklamak* değil *yokalmak* olacaktı.³ Ama ‘Hanınız kaybınızı seziyor’ deyiimi her bakımdan anlamlı, çünkü burada gerçekte han değil memoriant (ölen kişi) değeri söz konusudur ve bu da epitaf metnine tamamen uyar. Aynen dönüşlü fiil *karganur* ‘kendisine lanet etmek, kargınmak’, arkadaşlarının eylemlerini değil onların ölene karşı davranışlarını anlatmaktadır. Elbette yeni yorum, cümlemin sonunda mahsus kaydedilmiş kelime 𐰽𐰺𐰍 - *seniŋiz* (önce 𐰽𐰺𐰍𐰍 - *üniŋiz* ‘sesiniz’ olarak okunmuş) yardımcı oluyor. Şimdiki okunuşta ‘Hanınız kaybınızı seziyor, akrabalarınız kendisine lanet ediyor sizin [ölümünüze] ilişkin’ cümlesi, hem gramer ve anlam bakımından doğrudur, hem de üslubu açısından sanat belirtileri göstermektedir.

Yenisey yazıtlarından tarihsel-etnik veriler çıkarmaya şimdi iki etmen elverişli oluyor:

- a) Yeni ve düzeltilebilen eski metinlerde bir sürü etnik ad tanınmış oldu,
- b) Yazıtlar coğrafya açısından gruplaştırılabilir,

ve incelenen gruplar arkasında bazı etnik ve siyasal farklılıklar tahmin edilebilir. Etnik-coğrafya belirtileri gösteren yazıt grupları damgaların da çeşitliğiyle ilgilidir. Tuvadaki genel sayıda 60 epitaftan 40’ı aşkın yazıtta 5 tip damga bulunmaktadır.

Tuva, coğrafya açısından Yukarı Yenisey vadisidir. Kuzeyde Sibirya’dan bu vadi yüksek Sayan sıradağ zincirleriyle ve Güneyde Orta Asya’dan nispeten alçak

¹ EDPT, 655.

² EDPT, 902-3.

³ DTS, 273.

Tannu-Ola dağlarıyla ayrılmaktadır. Bütün bu dağlar arası bölge başka daha az yüksek sıradağlarla üç ayrı vadiye bölünür: ortada -aslî Yukarı Yenisey vadisi, Güneybatıda- Hemçik vadisi ve Kuzeyde Öök-Turan vadisi. Gök Türk anıtlarının çoğu, aslî Yukarı Yenisey vadisinde, yani Doğuda başkent Kızıl'dan 60 km uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak Batıda hemen hemen Hemçik nehri yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometre uzanan mesafede toplanmaktadır. Anıtların dış ve iç belirtilerle fark edilen iki grubu ortaya çıkmıştır: Υ ve Υ tipli damgalı batı grubu ve Υ ve Υ tipli damgalı doğu grubu. Batı grubundan geç yazıtlara doğuda da rastlanır, doğu grubundaki geç yazıtlar Yenisey'in sağ kenarındaki dağlık yerlere çekilmiştir. Öök-Turan vadisinde Gök Türk yazılı anıtların sayısı çok değildir. Onların arasında batı tiplerinden Υ damgalı Ye-1, Öök-Tarlağ; doğu tiplerinden Υ damgalı Ye-3, Öök-Turan, ve Ye-108, Öök-Oorzak'tırlar. Ama \Leftarrow "kuş izi" şeklindeki damgalı az sayıda yazıtlar (Ye-2, Öök-Arjan, Ye-109, Öök-Oorzak II, Ye-110, Öök-Oorzak III; aynı damgalı Ye-51 anıtın dikildiği yer belirsiz kalmıştır) özel ilgi çekmektedir. Bu son yazıtta ikinci satırda biraz tuhaf söz takımı bulunmaktadır:

Ye-51, 2 : 1 \times l : Υ Υ Υ : Υ Υ Υ Υ Υ : Υ Υ Υ : Υ Υ Υ Υ : Υ Υ Υ : Υ Υ Υ : Υ Υ Υ -
elim kanım-a esizim-e er erdemi tokuz ogdamdama yerim esiz-e.

S. E. Malov tarafından 'Benim yaralamamın dokuz yeri' olarak çevrilmiştir.⁴

İ. A. Batmanov ve A. Ç. Kunaa 1965 yılında anıtı yeniden yayımladığında Malov'un çevirisini biraz sadeleştirip 'Benim dokuz yaram' diye bırakmışlardı.⁵

Aynı yılda L. R. Kızlasov, Elegest nehrinin orta akıntısındaki Eer-Köl civarından yeni bir anıt yayımlamıştı. Damgası Υ - batı tiplerindedir. Paleografisi bir çoğunun belirtisinden epey geçtir. Runların \Leftarrow = U, \Leftarrow = M, \Leftarrow = Y¹, \Leftarrow = D¹, \Leftarrow = NÇ, aynalı yazılışı, Υ = B¹, Υ = G¹, özel yazılışı vb. Dil özelliklerinden $\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow$ - *kuydançuyım* yazılışı açıkça geç şeklinin *quyda quñçuyım* söz takımından gelişmesi (sadece oymacının bir kabahatı değilse). Bu da anıtın üçüncü satırında başı ve sonu düşmüş sırası biraz değişik aynı ifade karşımıza çekmektedir: ... Υ Υ Υ : Υ Υ Υ : $\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow\Leftarrow$... - ... *ogdamdam tokuz yer* Kızlasov, Malov'un tercümesini aynen bıraktı: 'Benim yaralamamın dokuz yeri'.⁶

Ye-51 ve Ye-70 anıtların yayımlamasıyla uğraşmış olan bilginlerden sadece A. S. Amancolov, *ogdamdam* kelimesinin Malova göre anlamlandırılmasından vaz geçmiş ve tamamen tercümesiz bırakmıştı.⁷

1980-81'de D. D. Vasilyev ve Z. B. Çadamba birkaç makalede Öök-Turan vadisindeki Öök-Oorzak yerinden üç anıt yayımlamışlardı. Üçünden ikisi, Öök-

⁴ Malov 1952, 100.

⁵ PDPT-III, 24.

⁶ Kızlasov 1965, 106.

⁷ Amancolov 1974, 103.

Oorzak II ve III (Ye-109, Ye-110) ← “kuş izi” damgalıdırlar. Ayrıca ikisinde de, ama yayımcı tarafından hiç okunmamış ve yalnız kısa zaman önce fark edilebilmiş aynı ifade vardır:

Ye-109, 3: ʒʏʏ: ʒxʏʏʏ: ʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏ

- *er erdemi tokuz ogdamdam ilig er ölürdim erinç*

Ye-110, 1: ʒʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏʏʏ: ʒʏʏʏʏʏʏʏ

- *er erdemi tokuz ogdamdam yerim esizim-e.*

“Tokuz ogdamdam” ifadesi arkasında ne olabilir, bu ifadenin anlamlandırılabilmesi için metninde onun etrafındaki unsurların tümüne bakmak gerekir. İlk önce yanında her zaman bulunan *er erdemi* deyiminin, «tokuz ogdamdam» ifadesinin sıfatı, veya metnin ayrı bir unsuru olduğunu bilmeliyiz.

Ye-109 ve Ye-110'lara göre cevabı iki türlü olabilir, ama Ye-51'in tam metni daha belirlidir. Burada her ayrı bir unsurdan sonra her hangi bir teessüf sözcüğü konulmuş ve bu teessüflerle ilk iki satırlık metin 5 söz takımına ayrılmıştır.

- Ye-51, 1-2: (1) (1) *er atım kök tirig ben esizim-e*
 (2) *kadaşım esiz-e*
 (3) *oğulanım-a ebçim-e adırılıım-a*
 (2) (4) *elim kanım-a esizim-e*
 (5) *er erdemi tokuz oğdamdama yerim esiz-e*

- Tercümesi: (1) 'Erlik adım Kök Tirig'dir, – ah yazık bana!
 (2) Erkek akrabalarım – ah yazık!
 (3) Ey oğullarım, eşim – ah ayrılıktır!
 (4) Ey benim Devletim ve Hanım – ah, yazık bana!
 (5) Ey benim, erlik erdemini [gösteren] Dokuz Oğdadam'ların [öz] toprağım: - yazık!

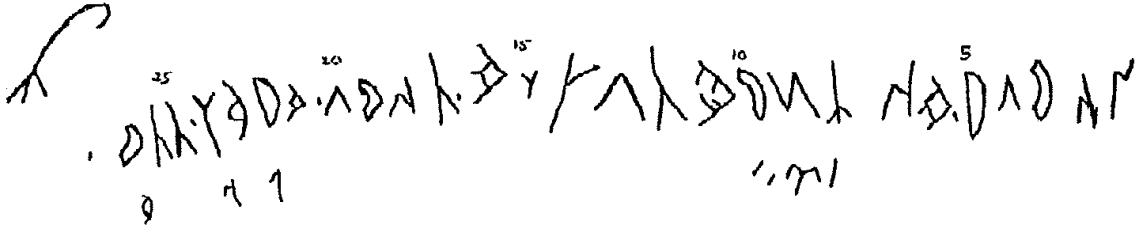
Elbette üçüncü ve dördüncü söz gruplarında ikişer muhatap (ikişer tekstem) vardır. Bu yüzden beşinci söz grubunun iki muhataptan ibaret olduğunu anlamak mümkündür. Fakat bu takdirde gramer bakımından *yerim* kelimesine paralel olarak birinci şahıs iyelik şekli *er erdemim* daha uygun olacaktı.

Eğer dediğimiz doğru ise ve *er erdemi* sonraki kelimelerin sıfatı ise (ayrıca 'kahraman' genellikle bir şahsın, yani anılan insanın sıfatıdır), o hâlde kendi halkından, kavminden, söz edilebilir. Bunu Ye-109 (bir yandan kötü saklanmış, öte yandan daha kötü okunmuş yazıt) metni iki gerçekle doğrulayabilir. Birincisi, *tokuz oğdamdam* söz takımının *yerim* kelime olmadığına gelmesi; ikincisi, metinde başka bir *er erdemim* deymi ve iyelik şeklinden anlaşılıyor ki bu defa anılan kişiyle ilgilidir.

Ye-109 : (1)	... ʿʿʿʿʿ	<i>biṅ er</i>
(2)	ʿʿʿʿʿ : ʿʿʿʿʿ xʿʿ... ʿʿʿʿʿ	<i>er atum ... er erdemim esizim</i>
(3)	ʿʿʿʿʿʿʿ : ʿʿʿʿʿ : ʿʿʿʿʿ xʿʿʿʿʿ ʿʿʿʿʿ : ʿʿʿʿʿʿʿ : ʿʿʿʿʿʿʿ :	<i>er erdemi tokuz ogdamdam ilig er ölürdim erinç</i>

Tercümesi: (1) Bin er ...
 (2) Benim erlik adım
 Benim erlik erdemim, - yazık bana!
 (3) Erlik erdemini [gösteren] Dokuz Oğdamdam! [Senin uğruna] elli [düşman] er [savaşlarda] öldürdüm.

Metinlerden çıkan fikirlerle birlikte *Dokuz Oğdamdam* ibaresinin günümüze kadar bilinmeyen bir halkın adı olduğunu doğrulayan terkindeki 'Dokuz' sayısını da dikkatimize alalım. Krş. İyi bilinen şu halk adları: Dokuz Oğuz, Dokuz Tatar ve yeni okunmuş ad Dokuz Tabduz (Ye-5, 1). *Oğdamdam* kelimesinin açıkça Türk yapısı göstermemesine dayanarak Oğdamdam'ları Türk asıllı olmayan bir kavim olarak kabul edebiliriz. Onların da ülkenin kenarı olan Öök-Turan vadisinde bulunması hem de Ye-2 ve Ye-51 yazıtlarında Türk kökenleriye açıklanamayan tuhaf kelimelere rastlanması hep bunu tasdik etmektedir.

Arkeolog K. V. Çugunov'un kısa zaman önceki buluntusu imkân vermeseydi Oğdamdam'ın Öök-Turan vadisinde mevzii kaldığını sanabilirdik. Kızıl şehirden 8-10 kilometre uzaklıkta Biy-Hem nehrinin sağ kenarındaki taraçada Döge-Baarı adlı büyük mezarlıkta kazı yapıldığında 9-10. yy. Kırgızlarına ait bir höyüğün yanında dikili taş bulmuştu. Taştan doğuya doğru balbal sıralanmıştır. Güney yüzeyinde 12-15 harfli bir satırlık yazıt vardır. İlk harfler iridir, 8-9 cm, ama işaretler runa mı, runa değil mi tam emin olamadık. Dikili taş yerden tamamen çıkarıldıktan sonra 'geyik taşı' olduğu ve Kırgızlar zamanında baş üstü gömüldüğü belli oldu. Kuzey yüzeyinde başka bir yazıt olduğu anlaşılıyor. Damgası 'kuş izi' tipinde ve beş harfli şüphesiz runalardır, ama bazen çok tuhaf bir şekillidir. Yazıtın iki satırı büyük ihtimalle yukarıdan aşağıya yönelmiştir, yani 'geyik taşı'nın başından ayağına doğru. Bir satır iri harflerle (harfler 4 cm kadar) yazılmıştır, toplam 29 harf ve bir noktalık 'söz ayracı'. Satır, 16. harftan sonra sola (harflerin altlarına) eğilmeye başlıyor. Bu satırın altında 2-3 kat daha küçük işaretlerle başka bir satır yazısı. Onların çoğu teşhis edilemiyor. Ama en önemlisi, birinci satırın iyi teşhis edilebilen işaretleri hiç Türkçe olduğu kanaati vermiyorlar.